

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Mateusza Borysiuka, *Mniejszość żydowska w Międzyrzecu Podlaskim w latach 1918-1939. Obraz społeczności*, napisanej w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie pod kierunkiem prof. dr hab. Konrada Zielińskiego (Lublin 2021, ss. 476).

Rozprawa doktorska mgr. Mateusza Borysiuka *Mniejszość żydowska w Międzyrzecu Podlaskim w latach 1918-1939. Obraz społeczności* została napisana w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie pod kierunkiem prof. dr hab. Konrada Zielińskiego. Ramy chronologiczne zawarte w tytule nie budzą zastrzeżeń. Niektóre elementy analizy merytorycznej sięgają poza wyznaczone przedziały czasowe. Dotyczy to zagadnienia historii społeczności żydowskiej na Podlasiu, a w szczególności w Międzyrzecu Podlaskim. Podobnie cezurę czasową należało cofnąć do początków XIX wieku przy analizie takich zagadnień jak funkcjonowanie gminy żydowskiej w Międzyrzecu Podlaskim czy przy omówieniu udziału Żydów w życiu gospodarczym miasta. Tak określona cezura czasowo-przestrzenna wskazuje na dobre zrozumienie tematyki przez Doktoranta.

Ocena celów i hipotez, metod badawczych oraz konstrukcji pracy. Autor postawił sobie za cel przedstawienie życia ludności żydowskiej Międzyrzecza Podlaskiego w latach 1918-1939, uwzględniając strukturę demograficzną miasta, funkcjonowanie gminy wyznaniowej, charakterystykę działalności gospodarczej, stronnictwa polityczne, żydowski ruch robotniczy, szkolnictwo, działalność charytatywną, kulturalną i oświatową. Celem rozprawy sformułowanym przez Autora jest „próba ukazania wielowyznaniowej i wieloaspektowej egzystencji Żydów Międzyrzecza Podlaskiego poprzez nakreślenie ich działalności na wszystkich płaszczyznach życia” (s. 5-6). Pomijając fakt niefortunnego użycia słowa „egzystencji” określony cel rozprawy jest jasny i zrozumiały. Opiniowany wskazał zewnętrzne i wewnętrzne czynniki wpływające na położenie ludności żydowskiej w Międzyrzecu Podlaskim, do których zaliczył prawodawstwo dotyczące mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej, różnorodność prądów politycznych w środowisku żydowskim, działalność organów państwowych wobec Żydów oraz panujące stosunki polsko-żydowskie w mieście.

Mgr Mateusz Borysiuk przedstawił w pracy kilka tez badawczych, które poddano weryfikacji w treści rozprawy. Opiniowany założył, że ludność żydowska, stanowiąca większość mieszkańców miasta, stanowiła nierozłączny element jego struktury społecznej; społeczność żydowska nie uległa homogeniczności społeczno-politycznej i w zależności od sympatii politycznej była zorganizowana w różne organizacje społeczno-polityczne, gospodarcze, kulturalne i zawodowe; funkcjonujący na terenie miasta przemysł szczeciński wpływał na rozwój i specyfikę żydowskich stronnictw politycznych i zawodowych; żydowskie związki zawodowe stworzyły dogodne warunki do działalności lewicowych ugrupowań politycznych; zakres działalności żydowskich ugrupowań politycznych obejmował swoją aktywnością sferę kulturalno-oświatową; działalność polityczna Żydów w mieście na polu samorządowym była ograniczana przez lokalne struktury administracji państwowej. Po zapoznaniu się z całością opracowania należy stwierdzić, że tezy rozprawy zostały prawidłowo sformułowane i uzasadnione w kolejnych jej rozdziałach.

Nie mam zastrzeżeń, co do zastosowanych metod badawczych. Obok analizy historycznej Opiniowany zastosował metody politologiczne oraz metodę geograficzną, genetyczną, systemową, komparatystyczną i statystyczną. W rozprawie przyjęto strukturę problemowo-

chronologiczną, która pozwoliła mgr. Mateuszowi Borysiukowi scharakteryzować specyfikę życia społeczno-politycznego Żydów w Międzyrzecu Podlaskim. Rozprawa doktorska składa się ze wstępu, sześciu obszernych rozdziałów merytorycznych, zakończenia i obszernego aneksu. Praca uzupełniona została bibliografią wykorzystanych źródeł i literatury, spisem licznych tabel. Brakuje natomiast streszczenia w języku polskim i angielskim.

Ocena wykorzystanych źródeł i literatury. Autor recenzowanej rozprawy wykorzystał obszerną literaturę przedmiotu. Oceniając wykorzystaną literaturę należy zwrócić uwagę na doskonałą orientację mgr. Mateusza Borysiuka w polskiej i obcej literaturze naukowej. Doktorant w bibliografii przedstawił obszerne zestawienie prac historyków, politologów i religioznawców polskich i obcych, których dorobek miał znaczący wkład w poznanie dziejów społeczności żydowskiej w okresie międzywojennym. Z obowiązku recenzenta pragnę zwrócić uwagę, że mgr. Mateuszowi Borysiukowi nie udało się dotrzeć do kilku istotnych opracowań, które powinny być wykorzystane przy tej tematyce. Zwracam uwagę na niewykorzystanie następujących prac: Cz. Madajczyk, *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym*, „Dzieje Najnowsze”, 1972, R. IV, nr 3; H. Świątkowski, *Wyznania religijne w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, cz. I, *Wyznania i związki religijne*, Warszawa 1937; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937; Z. Urbański, *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1933; A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921 - 1939*, Wrocław 1979; S. Mańko, *Żydzi Międzyrzeccy w okresie Drugiej Rzeczypospolitej w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Lublinie*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2006, nr 1, s. 73-78; L. Smitłowicki, *Jerei Belarusi. Iż naszoj obszczej istorii, 1905-1953*, Minsk 1999. Niewykorzystanie wyżej wymienionych opracowań nie deprecjonuje rozprawy ani też nie wpływa na ostateczne ustalenia w niej zawarte.

Nie można mieć zastrzeżenia, co do wykorzystanej bazy źródłowej. Przy tej tematyce konieczne było wykorzystanie państwowych zbiorów archiwalnych w kraju i zagranicą. Autor rozprawy korzystał z reprezentatywnych zbiorów archiwalnych Archiwum Państwowego w Lublinie, Archiwum Państwowego w Lublinie oddział w Radzynie Podlaskim, Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz American Jewish Joint Distribution Committee Archives. W archiwach tych znajdują się liczne dokumenty dotyczące społeczności żydowskiej w Międzyrzecu Podlaskim, prowadzonych przez nią podmiotów gospodarczych, organizacji i instytucji. Tak obszerne wykorzystanie bazy źródłowej spowodowało wprowadzenie do literatury naukowej nieznanych dotąd ustaleń i danych. Oprócz zbiorów archiwalnych za najcenniejsze uważam wykorzystanie licznych opublikowanych wspomnień, pamiętników i dzienników Żydów z Międzyrzecza Podlaskiego. Dzienniki i wspomnienia, wydane głównie w języku angielskim i jidysz, stanowią obecnie unikatowe źródło pełne osobistych refleksji i ocen. Doceniam również wykorzystanie prasy lokalnej, w tym wydawanej w języku jidysz. Prasa zawiera wiele istotnych faktów z życia społeczności żydowskiej w międzywojennym Międzyrzecu Podlaskim.

Ocena merytoryczna poszczególnych rozdziałów rozprawy doktorskiej. We wstępie autor omówił konstrukcję rozprawy i motywy jej podjęcia, literaturę i źródła, metody badawcze. Konstrukcja pracy nie budzi zastrzeżeń, jest przejrzysta i zrozumiała.

Rozdział pierwszy został poświęcony dziejom osadnictwa żydowskiego od średniowiecza do 1918 roku na Podlasiu, w szczególności w Międzyrzecu Podlaskim. To interesujące studium historyczne, oparte głównie na literaturze (A. Leszczyński, T. Dobrowolski, Z. Chyra-Rolicz, K. Czubaszek, A. Gontarek, A. Trzeciński, J. Sobota, A. Eisenbach, R. Kuwałek, A. Góra, P. Aleksandrowicz, M. Horn, A. Średzińska, J. Chomacki, J. Geresz, A. Domański) stanowi ważny element rozprawy. Rozdział ten został napisany poprawnie pod względem merytorycznym i

metodologicznym, ale niewiele nowego wnosi do genezy i rozwoju osadnictwa żydowskiego w Międzyrzeczu Podlaskim. Wzbogaceniem wiedzy o losach ludności żydowskiej do 1918 roku jest ukazanie zmian w strukturze demograficznej miasta. Wykorzystane prac wyżej wymienionych autorów wzbogaciłbym o teksty Johna Stanley, *The Politics of the Jewish Question in the Duchy of Warsaw, 1807–1813*, „Jewish Social Studies” 44, nr 1, (1982) i Aleksandra Oniszczyka, *Władze Księstwa Warszawskiego wobec Żydów. Debata, prawo, praktyka*, Wrocław 2021.

Nie mam uwag do drugiego rozdziału, w którym omówione zostały początki międzyrzeckiej gminy żydowskiej w okresie międzywojennym i jej dzieje do 1939 roku. Autor rozprawy podjął próbę zrekonstruowania stanu majątkowego gminy. Opiniowany nie pominął również kwestii stosunków panujących wewnątrz samej gminy żydowskiej. Okres ten charakteryzował się polaryzacją w środowisku gminy żydowskiej związanej z pojawieniem się nowych nurtów religijnych, w tym chasydyzmu. Rozdział ten oparty częściowo na ustaleniach poprzednich badaczy tematu został wzbogacony o nowe dane dotyczące gminy żydowskiej w Międzyrzeczu Podlaskim pozyskane z Archiwum Państwowego w Lublinie. Pozyskane nowe dane pozwoliły Opiniowanemu na sformułowanie tezy, że „Gmina Wyznaniowa Żydowska w Międzyrzeczu Podlaskim nie wywiązała się należycie z nałożonych nań obowiązków”. Nie mogę się zgodzić z poglądem autora rozprawy, że gmina nie spełniała funkcji samorządu religijno-narodowego. W świetle przedstawionych przez Doktoranta faktów prowadzone przez gminę instytucje, tj. szpital, szkoła, ośrodki dobroczynne, choć nie zawsze właściwie zarządzane, funkcjonowały do 1939 roku i spełniały swoją rolę. Instytucje te, obok synagogi, były głównym ośrodkami życia religijno-narodowego społeczności żydowskiej w mieście, a ich znaczenie miało charakter ponadlokalny. O silnej pozycji ekonomicznej gminy żydowskiej w Międzyrzeczu Podlaskim świadczy dobrze rozbudowana infrastruktura gminna. Ceglana synagoga była zaliczana do jednych z największych na Podlasiu, podobnie dwa cmentarze, których rozmiary i lokalizacja świadczą o znacznej liczebności społeczności żydowskiej w mieście. W skład zespołu synagogałnego i kahału w Międzyrzeczu wchodziła łaźnia, dziesięć domów modlitwy, szpital, Dom Starców Gminy Wyznaniowej Żydowskiej, Dom Sierot, dom dla rabina, dom dla kantora, siedziba zarządu gminy, biblioteka, liczne sklepy, rzeźnia rytualna. Spory w zarządzie gminy żydowskiej pomiędzy folkistami, syjonistami, ortodoksami i bundowcami były zjawiskiem normalnym w wielu ośrodkach miejskich.

Za szczególnie wartościowy należy uznać kolejny rozdział rozprawy, omawiający udział Żydów w życiu gospodarczym Międzyrzecza Podlaskiego w okresie międzywojennym. W rozdziale tym opisany został obraz społeczno-zawodowy społeczności żydowskiej. Generalna uwaga dotycząca tego opisu odnosi się do braku w wielu miejscach wskazania, czy podane dane dotyczą całej ludności Międzyrzecza, czy jedynie społeczności żydowskiej (np. s. 107). Ponadto Opiniowany wskazując na elity żydowskie, a zwłaszcza inteligencję, nie tłumaczy z czego wynikała skromna ich liczba, np. lekarzy. Pomimo ich niewielkiej ilości, były to osoby posiadające odpowiednie wykształcenie i tworzące wraz z nauczycielami elity intelektualne w mieście. Wymienione dwie osoby pracujące w szpitalu, na tak uprzemysłowione miasto, to zdecydowanie za mało. Nasuwa się pytanie, czy był to stan faktyczny czy lekarze ci byli wspierani przez personal narodowości polskiej. Dominacja ludności żydowskiej w handlu i rzemiośle nie była czymś wyjątkowym. Handel i usługi były jednym z najstarszych przejawów działalności gospodarczej mieszkających na ziemiach polskich Żydów. W przypadku Międzyrzecza Podlaskiego cały handel miejski znajdował się w rękach ludności żydowskiej już w końcu XIX wieku. Jej bliskie powiązanie ze społecznością żydowską w Rosji gwarantował

stabilność i opłacalność dostaw towarów, zwłaszcza, kiedy dotyczył on takich produktów jak futra, szczeciny, skóry.

Wielką zaletą tego rozdziału jest wykorzystanie wspomnień i opisów zaczerpniętych z prasy i innych źródeł. Poznajemy w nich barwny, ale także realny, obraz międzyrzeckiej rzeczywistości gospodarczej, rysujące się w handlu konflikty między ludnością polską a żydowską. Mgr. Mateuszowi Borysiukowi udało się ukazać atmosferę gospodarczą miasta z tradycyjnymi żydowskimi sklepami (galanterijne, odzieżowe, skórzane, żelazne, tytoniowe), piekarniami, owocarniami, herbaciarniami, towarami kolonialnymi. Zgadzam się z wyrażonym w tym rozdziale poglądem, że handel żydowski był blisko związany z funkcjonującym na terenie miasta rzemiosłem, a zwłaszcza z przemysłem szczecińskim, czego wyrazem była znaczna liczba sklepów w jego wyrobami.

Doceniam też duży wysiłek Opiniowanego przy charakterystyce rzemiosła żydowskiego w Międzyrzecu Podlaskim. Przy tym źródłowym opisie brakuje mi jedynie informacji, w jakim stopniu zakłady rzemieślnicze zostały ewakuowane w głąb Rosji w 1915 roku. Co prawda w rozprawie na s. 146 podana została informacja o ewakuowaniu części fabryk w głąb Rosji, ale informacje te dotyczą ziem Królestwa Polskiego, a nie samego Międzyrzecza. Z danych dotyczących liczby zakładów rzemieślniczych i przemysłowych w okresie międzywojennym nie wynika, że „bieżeństwo” wpłynęło negatywnie na gospodarczą pozycję ludności żydowskiej w mieście. O wiele bardziej negatywne konsekwencje przyniosła wojna polsko-bolszewicka, która przerwała dostawy surowca do przemysłu szczecińskiego.

Zdecydowana większość małych i średnich oraz kilka zatrudniających powyżej 50 pracowników zakładów przemysłowych pozostawała w rękach społeczności żydowskiej. Mgr Mateusz Borysiuk zwraca uwagę na dużą różnorodność produkcji prowadzonej w tych zakładach, chociaż w Międzyrzecu dominowały zakłady szczecińskie. Przemysłowi szczecińskiemu słusznie Doktorant poświęca specjalny podrozdział rozprawy. Międzyrzec, dzięki aktywności i powiązaniom właścicieli zakładów przemysłowych pochodzenia żydowskiego, stał się krajowym ośrodkiem handlu szczecina.

Mgr Mateusz Borysiuk wskazał na dużą mobilność właścicieli zakładów przemysłowych w Międzyrzecu, która pozwoliła im przetrwać lata kryzysu i dekonjunktury. Najlepszym tego dowodem jest opisany eksport wyrobów szczecińskich do USA, Anglii, Francji, Niemiec, Belgii, Czechosłowacji i innych krajów. W celu zrozumienia zagadnienia Opiniowany wykonał liczne zestawienia i tabele, które pozwalają bardziej zorientować się w funkcjonowaniu szczecińskich zakładów przemysłowych. W konsekwencji powstał obraz całościowej sytuacji gospodarczej Żydów międzyrzeckich z opisem sieci handlowej, rzemieślniczej i przemysłowej. Autor nie unika też trudnych zagadnień, jak warunki pracy robotników żydowskich, problem chorób zawodowych, konsekwencje społeczne w okresach dekonjunktury i nadmierny wyzysk robotników w latach prosperity na wyroby szczecińskie. Stan przemysłu szczecińskiego miał zasadniczy wpływ na wszystkie dziedziny życia ludności żydowskiej w Międzyrzecu. Zgadzam się z tezą Doktoranta, że przemysł szczeciński wpływał na inne dziedziny przemysłowe w mieście, handel Żydów międzyrzeckich i działalność organizacji spółdzielczych oraz żydowskich instytucji bankowo-kredytowych. Wiele żydowskich podmiotów gospodarczych i finansowych funkcjonowało przy obsłudze przemysłu szczecińskiego. Szczególnie skorelowana z przemysłem szczecińskim była działalność instytucji bankowych. Przemysł szczeciński zapewniał rozwój innych gałęzi lokalnego przemysłu i rozwój spółdzielczości bankowej.

Rozdział czwarty rozprawy poświęcony został życiu politycznemu żydowskiej ludności Międzyrzecza Podlaskiego w okresie międzywojennym. W tym fragmencie pracy ukazane zostały nurty i postawy polityczne wszystkich warstw społeczności żydowskiej w Międzyrzeczu. Autor rozprawy dokonał szczegółowej analizy aktywności politycznej działających w mieście stronnictw socjalistycznych, syjonistycznych, ludowych, komunistycznych i ortodoksyjnych. Oprócz prezentacji programów mgr Mateusz Borysiuk wskazał ich przywódców, formy działalności i skalę poparcia społecznego dla poszczególnych ugrupowań.

Zgadzam się z tezą mgr. Mateusza Borysiuka, że największe wpływy wśród ludności żydowskiej Międzyrzecza mieli ugrupowania socjalistyczne, często występujące pod nazwą robotnicze. W II Rzeczypospolitej wpływy żydowskiego Bundu obejmowały nie tylko robotników. Obalenie ustroju kapitalistycznego, obok kulturalno-narodowej autonomii Żydów, znalazło się w programie partii. Bund odrzucał asymilację w miejscu zamieszkania i najbardziej utożsamiał się z poglądami najliczniejszych grup ludności żydowskiej. W nurcie socjalistycznym pozostawały w Międzyrzeczu Związek Zawodowy Żydów i Związek Robotników, walczących o interesy pracowników. Opiniowany w oparciu o materiały archiwalne znacznie wzbogaca dane o formach aktywności Związku Zawodowego Szczeciniarzy, Związku Zawodowego Robotników Przemysłu Drzewnego, Związku Zawodowego Robotników Przemysłu Skórzanego, Związku Zawodowego Robotników Pracowników Igły i innych stowarzyszeń. Ta doskonała analiza politologiczna stanowi wielki walor rozprawy. Doceniam również przytoczenie cytatów źródłowych ze sprawozdań wojewody lubelskiego, raportów policji i wspomnień, które doskonale ilustrują opisywane fakty i wydarzenia (sprawozdania z zebrań, wieców, strajków).

Drugim analizowanym przez Doktoranta ruchem politycznym, popularnym wśród międzyrzeckich Żydów, był nurt syjonistyczny. Nurt ten podkreślał, że Żydzi nie stanowią li tylko grupę wyznaniową, ale narodową, posiadającą własną tradycję i kulturę. Zgadzam się z opinią mgr. Mateusza Borysiuka, że w końcu XIX wieku ruch syjonistyczny był odpowiedzią na pojawiający się antysemityzm w Rosji. Opiniowany nie daje odpowiedzi, z czym należy łączyć popularność tego ruchu wśród Żydów w międzywojennym Międzyrzeczu. Poparcie dla idei utworzenia państwa żydowskiego w Palestynie przez oddział międzyrzecki Organizacji Syjonistycznej Żydów Religijno-Ortodoksyjnych Mizrachi był tylko jednym z elementów programu tego ruchu. Działający w nim przedstawiciele inteligencji i drobnomieszczanstwa stawiali pod pretekstem idei syjonistycznej własne polityczne cele konsolidacji społeczności żydowskiej w wyborach samorządowych i parlamentarnych oraz pojawiających się tendencji antysemickich w Europie i Polsce. Działające na terenie Międzyrzecza różne frakcje ruchu syjonistycznego stanowiły jedną z głównych sił politycznych w mieście. Ich działalność koncentrowała się na agitacji wśród miejscowych Żydów przed wyborami parlamentarnymi, samorządowymi i do organów gmin wyznaniowych. Wielkie sukcesy syjoniści osiągnęli w działalności oświatowej i propagandowej, poprzez odczyty i akcje protestacyjne. Wszystkie te działania doprowadziły do konsolidacji ludności żydowskiej w Międzyrzeczu.

Docenić należy wysiłki Doktoranta przy analizie działalności Żydowskiej Partii Ludowej (folkistów), która dążyła do uzyskania autonomii kulturalno-narodowej. W odróżnieniu od programu syjonistów, nawołującego do emigracji do Palestyny, folkiści proponowali naukę języka hebrajskiego, pielęgnowania kultury jidysz na miejscu. Nie jestem przekonany, że „Międzyrzec w okresie międzywojennym uznawany był za bastion folkizmu”. Swoje poparcie w mieście folkiści mieli nie z uwagi na kwestie ideologiczne, a realną sytuację społeczno-gospodarczą, w której społeczność żydowska odgrywała dominującą rolę. Zgadzam się natomiast

z oceną Doktoranta o niewielkiej popularności ruchu komunistycznego. Na tak znaczący potencjał ludnościowy liczba sympatyków Komunistycznej Partii Polski, PPS nie była duża.

Mgr Mateusz Borysiuk kończy analizę ugrupowań politycznych na ruchu ortodoksyjnym, ukształtowanym na żydowskiej tradycji i religijności. Ruch ten występował w obronie praw religijnych, popularyzacji religii żydowskiej i wsparcie szkół religijnych. Sympatycy tego ruchu, lojalni wobec władz państwowych, zabiegali o gwarancje praw dla Żydów a język hebrajski traktowali wyłącznie jako język nabożeństw. Nurt ortodoksyjny w Międzyrzecu był reprezentowany przez Agudę, czyli Związek Izraela. Jego działalność koncentrowała się na terenie miasta na regularnym uczestniczeniu w praktykach religijnych.

Rozdział piąty został poświęcony udziałowi Żydów w samorządzie miejskim Międzyrzecza. Jest to bez wątpienia najlepszy fragment rozprawy doktorskiej. Zachowane protokoły z posiedzeń Rady Miejskiej Międzyrzecza z lat 1927-1939 pozwoliły mgr. Mateuszowi Borysiukowi na ukazanie pełnej aktywności radnych żydowskich, toczących się w tym środowisku sporów politycznych i ideologicznych oraz na określenie realnego wpływu Żydów na sprawowanie władzy w mieście. Szczegółowy opis wyborów do samorządów lokalnych w mieście, analiza podziałów polityczno-światopoglądowych wśród ludności żydowskiej oddaje charakter i atmosferę funkcjonowania samorządu miejskiego w Międzyrzecu. Opisy wydarzeń w Radzie Miejskiej są uzupełnione cytatami z prasy lokalnej, różnej proveniencji i wspomnieniami. III kadencja międzyrzeczkiej Rady Miejskiej ujawniła nie tylko polsko-żydowskie antagonizmy, ale ukazała wewnętrzny podział wśród radnych żydowskich wywodzących się z różnych partii i ugrupowań politycznych. Konflikty o podłożu ideologicznym ukazały polaryzacje w samej Radzie i osłabiły skuteczność wpływów środowisk żydowskich na funkcjonowanie władzy w mieście. Nic też dziwnego, że z dominującej liczebnie społeczności żydowskiej w III kadencji Rady po wyborach w 1931 roku w IV kadencji podzieleni politycznie Żydzi stracili większość i realny wpływ na podejmowanie ważnych decyzji w mieście. Aktywność radnych żydowskich została ograniczona, a podzieleni politycznie reprezentanci środowisk żydowskich nie mogli przeforsować istotnych dla tego środowiska uchwał. Wielkim osiągnięciem tego rozdziału jest ukazanie specyfiki relacji polsko-żydowskich w instytucjach samorządowych międzywojennego Międzyrzecza (rywalizacja między klubami: Polskim i Żydowskim), które odzwierciedlały stosunki panujące pomiędzy obydwoma społecznościami miasta.

Rozdział szósty poświęcony został życiu kulturalno-oświatowemu ludności żydowskiej w Międzyrzecu. Doktorant szczegółowo omówił kwestie szkolnictwa żydowskiego, działalność organizacji kulturalnych i dobroczynnych. Mankamentem tego opisu jest brak wielu danych dotyczących wyżej wymienionych instytucji z uwagi na nieliczne zachowane zasoby archiwalne. I tak w przypadku działalności oświatowej brakuje w tym rozdziale analizy programu nauczania w prywatnych szkołach żydowskich (Hebrajska Szkoła Ludowa) czy szkole zawodowej – Miejskiej Szkole Handlowej. W sytuacji braku materiałów źródłowych zastosowałbym metodę komparatystyczną, porównując programy nauczania z innych szkół żydowskich. Otwartym pytaniem pozostaje o etapy dalszej edukacji absolwentów szkół powszechnych i prywatnych żydowskich w Międzyrzecu.

Z zaprezentowanej analizy działalności stowarzyszeń sportowych, społecznych i dobroczynnych wynika, że życie społeczności żydowskiej w Międzyrzecu charakteryzowało się dużą dynamiką społeczno-kulturalną. Liczne organizacje skautowe, harcerskie świadczą o ogromnej uwadze, którą przywiązywała wspólnota żydowska do wychowania młodzieży. Doceniam wydobycie przez Opiniowanego celów działalności poszczególnych organizacji, które

obok wychowania moralnego i fizycznego młodego człowieka, zakładały konkretne zadania. Skauting żydowski w Międzyrzecu miał przygotować młodzież do pracy i walki o własne państwo w Palestynie. Żydowskie organizacje harcerskie zwalczały niektóre negatywne zjawiska wśród młodzieży, jak alkoholizm, narkomania, rozbójnictwo. Podobne cele wychowania moralnego i fizycznego młodzieży stawiała Żydowska organizacja skautowo-sportowa i liczne stowarzyszenia kulturalno-oświatowe, organizujące wydawnictwa, domy ludowe, teatry, wystawy. Stowarzyszenia kulturalno-oświatowe promowały żydowską literaturę, sztukę, muzykę a sportowe tężyźnię fizyczną i ochronę zdrowia.

Pozytywnie oceniam podrozdział recenzowanej rozprawy poświęcony lokalnej prasie żydowskiej. Zgadzam się z poglądem Doktoranta, że inspiracją powstania i edytowania 16 tytułów prasowych były względy ideowe i materialne. Mgr Mateusz Borysiuk czynniki te ukazał przy prezentacji każdego z tytułów. Wydawanie w Międzyrzecu tak dużej liczby czasopism skierowanych do ludności żydowskiej był efektem zaangażowania mieszkańców miasta w życie samorządowe, polityczne i kulturalno-oświatowe. Rywalizacja ugrupowań politycznych o wpływy wśród społeczności żydowskiej oraz różnorodność inicjatyw stowarzyszeń kulturalno-oświatowych i sportowo-dobroczynnych dodatkowo wzmacniały ten proces. Brakuje mi natomiast wskazania roli prasy międzyrzeckiej w życiu społeczno-politycznym. Poza funkcją propagandową i informacyjną prasa ta była źródłem rozrywki i edukacji.

Rozprawa doktorska mgr. Mateusza Borysiuka kończy się podsumowaniem, bibliografią wykorzystanych źródeł i literatury, cennym aneksem. Zamieszczenie obszernego aneksu, liczącego 30 stron, jest w pełni zasadne i znacznie wzbogaca treść rozprawy.

Na zakończenie kilka uwag szczegółowych. W pracy występują liczne powtórzenia, np. o Międzyrzecu Podlaskim jako największym ośrodku przemysłu szczecińskiego, itd. Niektóre postawione tezy wymagają doprecyzowania i uzupełnienia. Liczne dobra prywatne na Podlasiu obok Radziwiłłów i Sapiechów posiadali w XV stuleciu nie Ogińscy, a Gasztołdowie (s. 15). Zdarzają się w wielu miejscach sprzeczności, które wymagają wyjaśnienia. Np. na s. 262 Autor rozprawy napisał, że „ruch związkowy w Międzyrzecu z biegiem lata rozwijał się coraz bardziej prężnie. W skutek tego powstawały coraz to nowe związki zawodowe i stowarzyszenia”. Na stronie następnej znajduje się odmienna opinia. „W omawianym okresie, działalność międzyrzeckich związków zawodowych, uległa pewnemu osłabieniu”.

Autor rozprawy błędnie stosuje słowo „ilość” w odniesieniu do liczby mieszkańców (34), urodzeń (42), domów (49), sklepów (120), zakładów (132), robotników (126, 143) warsztatów (141, 144), członków (299), Żydów (379), kandydatów (379), itd. Praca wymaga korekty językowej w celu uniknięcia literówek, np. zamiast ulica drohicka jest droicka (40), itp. Powyższe uwagi nie deprecjonują recenzowanej pracy, a ich uwzględnienie wzbogaci jedynie jej wartość naukową.

Konkluzja. Rozprawa mgr. Mateusza Borysiuka została oparta na nowym materiale źródłowym i została napisana przy dużym wysiłku badawczym. Opracowanie stanowi znaczący wkład w badaniach nad sytuacją ludności żydowskiej w miastach i miasteczkach II Rzeczypospolitej. Recenzowane studium zawiera duże walory poznawcze, zwłaszcza poprzez wykorzystanie nieznanego dotąd materiału źródłowego. Należy podkreślić bezstronność autora przy omawianiu problemów spornych i drażliwych z politycznego, narodowego i religijnego punktu widzenia. Pomimo powyższych uwag i innych drobnych usterek moja opinia o pracy doktorskiej mgr. Mateusza Borysiuka jest w pełni pozytywna. Jej główną wartością jest wielowątkowe przedstawienie życia gospodarczego, politycznego, społecznego, kulturalnego i oświatowego ludności żydowskiej w Międzyrzecu, a poprzez ukazanie zachodzących procesów

społecznych daje możliwość porównania z obrazem międzywojennej rzeczywistości w innych miastach podlaskich zamieszkałych przez Żydów. Z tego zamierzenia autor pracy wywiązał się doskonale. Autor z powodzeniem zrealizował postawiony sobie cel wypełnienia luki w badaniach nad obrazem funkcjonowania społeczności żydowskiej w Międzyrzecu Podlaskim i uczynił to w sposób kompetentny, na drodze znacznego wysiłku badawczego.

Recenzowana rozprawa świadczy o pracowitości Doktoranta i umiejętnościach koncentracji na poruszonych problemach. Mgr Mateusz Borysiuk nie waha się stawiać hipotez, polemizować z przyjętymi już ustaleniami. Swoje stanowisko udowadnia głównie w oparciu o materiały źródłowe i dostępne mu opracowania. To śmiałe podejście do badań wymagało dobrego opanowania warsztatu naukowego, łączącego metodologię badań historycznych, politologicznych i kulturoznawczych. W rezultacie powstało interesujące opracowanie, posiadające duży aspekt poznawczy. Poprzez wskazanie na wiele nowych faktów z życia ludności żydowskiej w okresie międzywojennym rozprawa stanowi ważny wkład w poznaniu dziejów Międzyrzecza i jego wielonarodowego dziedzictwa, którego fragment został doskonale opracowany przez mgr. Mateusza Borysiuka.

Reasumując stwierdzam, że praca mgr. Mateusza Borysiuka, *Mniejszość żydowska w Międzyrzecu Podlaskim w latach 1918-1939. Obraz społeczności*, spełnia wymogi formalne i merytoryczne stawiane rozprawom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie do dalszych etapów jej obrony.

Białystok, 20 maja 2021 r.

Prof. zw. dr hab. Antoni Mironowicz